

“SUNANI TERMIZIY”DAGI HADIS ISTILOHLARI SHARHI

Erqulov Xalilulloh Turmuhammad o‘g‘li

Ko‘kaldosh o‘rta maxsus islom

ta‘lim muassasasi o‘qituvchisi

Tel: 90-002-21-11

Annotatsiya: mazkur maqolada Termiziyning hadislar to‘plagan mashhur “Sunani Termiziy” asaridagi hadislarining istilohlari haqida birlamchi ma’lumotlar bayon etilgan. Shuningdek Termiziy zamonasining hamda boshqa allamolarning hadislarining turlari va ularga berilgan sharhlar taqqoslangan.

Kalit so‘zlar: sahih, hasan, sanad, isnod, hasanli g‘oyrihi, hasan g‘arib, shozz, jayyid hadis.

Termiziyning “Sunani Termiziy” asarini qimmatli qiladigan eng muhim omillardan biri Termiziy hadislarining sahihligi va roviylarning sanaddagi maqomlari haqida bayonotlar berganligidir.

Birinchi davr hadis kitoblarida kam uchraydigan bu holat Termiziy bilan keng tarqala boshlagan. Termiziy ma’lum ma’noda o‘zidan keyin nashr etilgan hadis kitoblarining manbasi bo‘lgan deyishimiz mumkin. Termiziy hadislarining dalil va matnlarini aytib o‘tgandan so‘ng, hadislarini sahih, roviylarning maqomi, hadislarining turli namunalari va ulamolarning bu boradagi fikr-mulohazalarini sahih qilib ko‘rsatgan va kitobining foydali bo‘lishiga ishonch hosil qilgach hadislarini kiritgan¹.

Dastlabki davr muhaddislari hadislarini quvvati jihatidan ikki xil nom sahih va zaif deb ajratganlar. Hadis ahlidan Ahmad ibn Hanbal (vaf. 241/855) kabi zaif hadislardan foydalanish qiyosan amal qilishdan yaxshiroqdir, tamoyilini o‘rtaga qo‘ygan ba’zi muhaddislar sahih va zaif hadislar o‘rtasidagi ba’zi rivoyatlardan foydalanganlar. “Sunani Termiziy”da esa ko‘rinib turibdiki, bu rivoyatlar keyingi davrlarda uchinchi qism sifatida “hasan” hadis nomi bilan tanitilgan. Darhaqiqat, Ibn Taymiyya (vaf. 728/1328) Termiziy hadislarini quvvati jihatidan uch qismga bo‘lgan birinchi shaxs ekanligini ta’kidlagan. Holbuki, Termiziydan oldin sahih va zaif hadis o‘rtasida topilgan "hasan hadis" atamasi Ali b. Madiyyiy (vaf. 234/849),

¹ Kâsimî, Muhammed Cemaluddin, Kavâidu’t-tahdîs min funûni mustalahi’l-hadîs, thk: Muhammed Behce Baytâr, 2. Baskı, Kahire, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1961, s. 103.

Buxoriy va Ya'qub ibn. Shayba (vaf. 262/875) kabi olimlar tomonidan ham foydalanilgan. Biroq hadislarni sahihlik nuqtai nazaridan uch qismga bo'lib baholash Termiziyning asarida hasan atamasini tez-tez ishlatgani uchun keng tarqalib, mashhur bo'ldi. Shunday qilib, hadis metodologiyasi kitoblarida hadislarni qabul qilish yoki rad etish nuqtai nazaridan hadislar "sahih, hasan, zaif" deb uch qismga bo'linishi umume'tirof etilgan istilohlarga aylandi. Termiziy Buxoriy va Muslimdan farqli ravishda o'z kitobida sahih hadislarni tasniflabgina qolmay, balki amal qilingan hasan va zaif rivoyatlar bilan bir qatorda sahih hadislarni ham kiritgan. Shuning uchun ham Termiziy har bir hadisdan keyin hadisning sahihligini tushuntirish zarurligini his qilgan. U hadislarning sahihligiga oid goh bir so'zdan, goh bir necha so'zdan iborat o'ziga xos iboralar ishlatgan².

Sunani Termiziydagi hadislarning sahihligiga ishora qiluvchi atamalarni faqat Termiziy ishlatmagan. Bu atamalar ba'zi rivoyatlarda Termiziyning o'z fikri, ba'zan Ahmad ibn Hanbal va Buxoriy kabi olimlarning, ba'zan esa o'zining ham, boshqa allomalarning ham qarashlarini aks ettiradi. Shuning uchun ham ba'zi rivoyatlarda ikki yoki undan ortiq atama qo'llangan bo'lishi mumkin.

Termiziy ilal kitobida hasan va g'arib atamalari haqida ma'lumot bergan bo'lsa, sahih hadis nima ekanligi haqida hech qanday izoh bermagan. O'ylaymizki, Termiziy bu borada bayonot berishga hojat sezmagan, chunki sahih hadis o'sha davrda hammaga ma'lum edi. Termiziy qabul qilinadigan hadis turlaridan biri bo'lgan sahih hadis atamasini yolg'iz qo'llagan bo'lsa-da, "hasan, g'arib" kabi turli atamalarni zikr qilib, bayon etgan. Termiziy o'z kitobida sahih iborasini 90 ga yaqin rivoyatda ochiq ishlatgan. Bu to'qson rivoyatdan 42 tasi Buxoriy va Muslim kitobiga kiritilgan bo'lib, ulardan 4 tasi faqat Buxoriyda, 9 tasi faqat Muslimda. Demak, "Sahihoni"da Termiziyning "sahih" hukmini bergan 55 ta rivoyat mavjud. Bu o'xshashlik sahih hadislar bo'yicha Sahihoni va Termiziy shartlarini jamlagan Buxoriy va Muslimning shartlari bir-biriga yaqin ekanligini ko'rsatadi.

Ibnu-Saloh (vaf. 643/1245) va Sirojuddin Umar ibn Raslon al-Bulkiyniy (vaf. 805/1403) kabi olimlar sahih atamasiga xuddi shunday ma'noni "jayyid" so'ziga qaratganlar. Bu fikr ko'pchilik muhaddislar tomonidan qabul qilingan bo'lsa-da, ba'zi muhaddislar sahih va jayyid atamalarini tenglashtirmaydilar. Chunki, ularning fikricha, Termiziy bir rivoyatning sahihlik darajasiga yetib borishiga ikkilangani uchun sahih o'rniga "jayyid" atamasini qo'llagan. Bunda hadisning sahihligiga dalolat qiluvchi jayyid kalimasi hasan atamasidan ustun, sahih atamasidan esa bir

² Ahmet Yücel, Hadis Istilahlarının Doğuşu ve Gelişimi, 2. Baskı, İstanbul, İfav Yayınları, 2014, s. 175.

qadar pastroqdir. Usoma ibn Zayd (r.a.)dan rivoyat qilinshicha, Rasululloh sollallohu alayhi vasallam aytdilar: “Kimki bir yaxshilik qilsa, yaxshilik qilganga: “Alloh seni dunyo va oxirtda yaxshilik bilan mukofotlasin», deb, albatta, eng yaxshi maqtov va mukofotni aytadi. (Termiziy aytadi): Bu hadis hasan jayyid g‘aribdir. Bu hadisni Usoma ibn Zayd rivoyat qilgan. Abu Hurayradan ham, xuddi shunday hadis Payg‘ambarimizdan ham rivoyat qilingan. (Termiziy aytadi): Buxoriydan so‘radim, u bu hadisni bilmas edi. Bu atama misoldagi shakli bilan jami uch marta ishlatiladi.

Hijriy ikkinchi asrda so‘z sifatida qo‘llanilgan hasan so‘zi Ali b. Madiyy (vaf. 234/849), Ahmad ibn Hanbal (vaf. 241/855), Buxoriy (vaf. 256/870), Abu Dovud (vaf. 275/889), Abu Hatim (vaf. 277/890) va Fasaviy (vaf. 277/890) kabi olimlar tomonidan atama sifatida ishlatilgan. Termiziy esa bu atamani birinchi bo‘lib eng ko‘p ishlatgan, uni yoygan va ta‘riflagan.

Hasan hadislarni bilishda Termiziyning kitobi eng zarur manbalardan biri hisoblanadi. Hasan hadisni mashhur qilgan va undan eng ko‘p foydalanadigan kishi ham aynan Termiziydir.

Hasan atamasiga yaqin ma'noga ega bo‘lgan turli xil ta'riflar berilgan. Termiziy, Xattobiy (vaf. 388/998), Ibnu's-Saloh (vaf. 643/1245), Ibn Hajar (vaf. 852/1448) kabi muhaddis olimlar hasan hadisning ayrim xususiyatlarini ta'kidlab, ta'riflashga harakat qilganlar. Bu yerda avvalo Termiziy va Xattobiy tomonidan berilgan turli ta'riflarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. So'ngra, bu ikki ta'rifni hasan hadisning ikki xil qismi sifatida ta'riflagan Ibnu's-Saloh va Ibn Hajarining ta'riflari keltiriladi.

Isnodda yolg‘onchilikda ayblangan roviy bo‘lmagan, lekin shadi bo‘lmagan, boshqa rivoyat bilan shunga o‘xshash rivoyat kelgan hadisga “hasan hadis” deyiladi. Ushbu atamani yaxshiroq tushunish uchun ta'rifni chuqurroq o‘rganish kerak. Termiziy hasan atamasini belgilashda “hasand isnodih” birikmasini ishlatar ekan, hadislarni aqllilik nuqtai nazaridan baholaganligini nazarda tutgan. “Indana” so‘zi bilan bu ta'rif o‘z davridagi umumiy qo‘llanishlardan farqli o‘ziga xos qo‘llanish ekanligini ta'kidlagan. Shunday qilib, Termiziy bu atamaning boshqalar tomonidan turli ma'nolarda qo‘llanishiga ishora qilgan. Chunki Termiziydan oldin ham ba'zi muhaddislar hasan so‘zini uning lug‘at ma'nosida qo‘llaganlar.

Termiziyning «muttahim bil kazib» degan isnodidagi «ya'ni yolg‘onda ayblanuvchi roviy bo‘lmaydi» degan gapi o‘z gapida turadigan roviylari, sidq sifatlariga ega bo‘lgan, yolg‘onchilikda ayblanmagan va e'tiborga olinmasilik talab qiladigan

xatolarga yo‘l qo‘ymagan, lekin rivoyati zaif bo‘lgan roviylar doirasiga kiradi³. Bundan tashqari, “jarh ta‘dil” qilinmagan yoki jarh va ta‘dil turli kishilar tomonidan aytilgan noma‘lum roviylar va ixtiloflar tufayli hal qiluvchi jarh-ta‘dil hukmi berilmagan, qobiliyatdan foydalanib muomala qilgan roviylar yuqorida zikr etilgan doiraga mansub hisoblanganlar. Shuningdek, an‘ana imkoniyatlaridan foydalanib ta‘lim beruvchi roviylar ham biz tilga olgan doiraga kiradi. Shu jihatdan rivoyatlar uchun qo‘llanadigan hasan atamasi sahih atamasining ost qismi bo‘lib, sahih atamasidan ko‘ra keng qamrovlidir. Boshqacha qilib aytganda, har bir sahih hadisni hasan hadis deganimiz kabi, hadis shartlariga mos kelmagani uchun ham har bir hasan hadisni sahih hadis deb ayta olmaymiz. “Hadis shozz bo‘lmaydi” degan so‘zi bilan u hasan hadisdagi roviylar boshqa roviylarga zid bo‘lgan rivoyatlarni o‘zlaridan qat‘iyroq qilib qo‘ymasliklarini, ya‘ni bu hasan hadis boshqa hadislarga nisbatan qarama-qarshi bo‘lmasligi kerakligi ta‘kidlangan. “O‘xshash rivoyat boshqa tartib bilan kelishi kerak” deganda, ehtimol, quyidagini nazarda tutgandir: Termiziy rivoyatning sahihligini oshirish uchun isnoddagi barcha roviylar boshqa tariqatdan kelishini shart qilgan, chunki hamma roviylar ham siqa(ishonchli) emas. Aslini olganda, agar hasan hadisdagi roviylarning hammasi siqa bo‘lganida, bu rivoyat sahih darajasiga yetgan bo‘lar va bir rivoyat bilan kelganligi rivoyatning sahih bo‘lishiga to‘sqinlik qilmas edi. Bundan tashqari, boshqa uslub bilan kelgan yordamchi (odid) rivoyatni bir xil so‘zlar bilan yetkazish shart emas. Bunda rivoyatning ma‘no jihatdan yaqin bo‘lishi kifoya. Ibn Rajab (vaf. 795/1393) yozishicha, bu holat “Nabiy sollallohu alayhi vasallamga nisbat berilgan boshqa tariq” sifatida qayd etilmagani uchun mavkuf va maqtu‘ rivoyatlari ham shu shart doirasiga kirishi mumkin.

Termiziy hasan hadisda isnodning ixcham bo‘lishini shart qilib qo‘ymagan va o‘z kitobida mursal va munqoti‘ kabi hadislarining sanadi mutasil bo‘lmagan turlariga hasan hadis hukmini bergan. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Termiziy ta‘riflagan “hasan hadis” atamasi metodologiya kitoblarida “hasan li g‘ayrihi” deb ta‘riflangan hadis turiga o‘xshashdir. Chunki, hasan li g‘ayrihi hadislar odatda zaif bo‘lgan, lekin turli uslublar bilan quvvatlangani uchun hasan li g‘ayrihi darajasiga ko‘tarilgan hadis turlari hisoblanadi. Termiziy "hasan g‘arib" atamasini hasan hadislar uchun qo‘llagan. Biroq, bu umumlashtirishni amalga oshirishda muhim bir masalaga e‘tibor qaratish lozim. Chunki Termiziy “hasan hadis” atamasini faqat

³ Mehmet Dilek, Hadis Tahric Şartları Açısından Kütüb-i Sitte, 1. Baskı, İstanbul, İpek Yayınları, 2009, s. 181.

ushbu ta'rif doirasiga kiruvchi hadislar uchun ishlatmagan. Bu atamani goh Buxoriy va Muslim ham rivoyat qilgan sahih hadislar uchun, gohida bitta zanjir bilan kelgan hasan li zatihi rivoyatlar uchun ham ishlatgan.

Xattobiy (vaf. 388/998) Termiziyning hasan hadis ta'rifiga o'xshash ta'rif bergan. Unga ko'ra, hasan hadis; isnodi muttasil bo'lgan, rivoyat qilinayotgan shaharda ma'lum, mashhur roviylar, ko'pchilik ulamolar tomonidan qabul qilingan va ko'p faqihlar tomonidan qo'llanilgan hadisdir⁴.

Abu'l-Faraj Ibnu'l-Javziy (vaf. 597/1201) kabi ba'zi olimlar Termiziy va Xattobiyning hasan hadisga bergan ta'riflari ma'nosi bir-biriga yaqin ekanligini ta'kidlaganlar. Chunki ularga ko'ra; Xattobiyning "kelib chiqqan joyi, ya'ni xabar qilingan joyi" iborasi Termiziyning "boshqa tartib bilan kelishi kerak" degan gapiga o'xshaydi. Xattobiyning "roviylari mashhur bo'lgan" degan gapi Termiziyning "roviysi yolg'onchilikda ayblanmagan" degan gapi bilan chambarchas bog'liq. Xattobiy, ta'rifda "kelib chiqishi ma'lum bo'lgan" so'zini qo'llagani uchun, "hasan" hadisidagi Termiziyning "shozz bo'lmaslik" holatini eslatishga hojat sezmagani. Chunki hadisning aslini bilish, u hadisning shozz bo'lishiga to'sqinlik qiladigan holatdir.

Biroq Termiziy va Xattobiyning hasan hadis ta'rifini aniqlash borasidagi harakatlari ham tanqidga uchragan. Aslini olib qaraganda, Iroqiy (vaf. 806/1403); "Kelib chiqishi ma'lum" iborasi bilan hatto isnodida uzilish bo'lgan munqati' va mudallas kabi hadis turlari ham hasan hadis ta'rifidan chiqaradi. Biroq, Termiziy ham bunday hadislar uchun hasan hadis hukmini berganliklarini ilgari aytib o'tgan edik. Ibn Hajar bu ikki ta'rif o'rtasida ochiq-oydin tafovut borligini bildirib, Termiziyning noma'lum roviylarning ham rivoyatlarini hasan deb qabul qilganligini, bu kabi rivoyatlarga Xattobiy zaif hadis hukmini berganligini ta'kidlagan⁵. Shunday ekan, bildirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Xattobiy ta'riflagan hasan hadisni Termiziy ta'riflagan hasan hadisdan sahihlik darajasida yuqoriroq ekanligini aytishimiz mumkin.

⁴ Mücteba Uğur, "Hasen", DİA, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, Cilt 16, s. 374.

⁵ İbn Hacer, Nüket alâ kitâbi İbnu's-Salâh, 3. Baskı, Riyad, Dâru'r-Râye, 1994, s. 387; İbn Receb, Şerhu İleli't-Tirmizî, Cilt 1, s. 384; Nureddin Itr, Muvâzene, s. 162.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Kâsımî, Muhammed Cemaluddin, Kavâidu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs, thk: Muhammed Behce Baytâr, 2. Baskı, Kahire, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1961, s. 103.
2. Ahmet Yücel, Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi, 2. Baskı, İstanbul, İfav Yayınları, 2014, s. 175.
3. Mehmet Dilek, Hadis Tahriç Şartları Açısından Kütüb-i Sitte, 1. Baskı, İstanbul, İpek Yayınları, 2009, s. 181.
4. Mücteba Uğur, "Hasen", DİA, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, Cilt 16, s. 374.
5. İbn Hacer, Nüket alâ kitâbi İbnu's-Salâh, 3. Baskı, Riyad, Dâru'r-Râye, 1994, s. 387; İbn Receb, Şerhu İleli't-Tirmizî, Cilt 1, s. 384; Nureddin İtr, Muvâzene, s. 162.